

Dr. sc. ALEKSANDAR STIPČEVIĆ, profesor
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za informacijske znanosti
Katedra za bibliotekarstvo

OBVEZNI PRIMJERAK IZMEĐU KULTURE I CENZURE

SAŽETAK

Od naredbe iz Montpelliera koju je donio francuski kralj Franjo I. 1537. godine obvezno dostavljanje tiskanih knjiga kraljevskim, sveučilišnim, nacionalnim i drugim knjižnicama imalo je dvojaku funkciju: a) cenzorsku i b) kulturnu. Ove se dvije funkcije često isprepliću, pa se tako događalo da su neke knjižnice u prošlosti dobivale obvezni primjerak kao cenzorski, a taj je s vremenom prerastao u obvezni primjerak koji se čuvao kao nacionalno blago. Tek u novije vrijeme su te dvije funkcije definitivno odijeljene, pa tako obvezni primjerak dobivaju i čuvaju nacionalne knjižnice pojedinih država, a mogu ga primati, u cijelosti ili po izboru, i neke druge knjižnice, ako tako propisuju nacionalni zakoni o obveznom primjerku, ali uvijek s ciljem čuvanja nacionalnog knjižničkog blaga za budućnost. S druge strane cenzorske obvezne primjerke dobivaju javna tužiteljstva ili pak policija i one ga čuvaju kao "corpus delicti" sve dotle dok taj primjerak može imati takvu funkciju.

Najstariji propis o obveznom dostavljanju tiskanih knjiga jednoj knjižnici nije, zapravo, donesen samo iz plemenitih, kulturnih pobuda. Kada je, naime, francuski kralj Franjo I donio tzv. "Naredbu iz Montpelliera" 28. prosinca 1537. godine, glavni mu je cilj bio da uspostavi jednostavniji i djelotvorniji način nadzora nad tiskarskom proizvodnjom. Sam tekst te Naredbe ne ostavlja nikakve sumnje u tom pogledu: "Odvratiti nevaljalce od knjiga i grešaka koje su ranije tiskane u stranim zemljama i otuda uvezene..."¹

Ustvari, kralj je tom Uredbom olakšao cenzorskim vlastima nadzor nad knjižnom proizvodnjom prisilivši tiskare da sami pošalju svoje knjige u kraljevsku knjižnicu u Blois, a ne da kraljevi cenzori motre nad radom svake tiskare i da riskiraju da im pri tom izmakne pokoja knjiga opasna po vjeru i interese države.

S vremenom će i drugi vladari doći do zaključka da je taj oblik nadzora nad sve većim brojem tiskara najjednostavniji i najdjelotvorniji, no nisu svi mislili da bi se taj primjerak nužno trebao čuvati u kraljevskim i sličnim velikim javnim knjižnicama, već su prednosti davali onim knjižnicama koje su bile pouzdane sa stajališta državnih i crkvenih interesa.

Slučaj Venecije je u tom pogledu znakovit, jer će se u tom gradu, najvećem tiskarskom središtu u Europi potkraj XV. i početkom XVI. stoljeća, pojaviti ideja da se knjige čuvaju i kao obvezni primjerak, ali ujedno i kao cenzorski primjerak. U tom gradu, naime, već 1544. godine državne su vlasti osnovale državno tijelo pod nazivom "Riformatori dello Stato di Padova" sa sjedištem na sveučilištu u Padovi.²

Ti "Riformatori" su zapravo bili zaduženi od mletačkih vlasti da pročitaju i procijene da li je neki rukopis dobar ili ne i da li mu treba dati zeleno svjetlo za tiskanje. Drugim riječima

¹ Histoires des bibliotheques. Paris: Ministere des Affaires etrangers, Secretariat d'Etat a la Francophonie et aux Relations culturelles exterieures, 1992, str. 18-19. Detaljnije o razvitku i značenju obveznog primjerka u Francuskoj vidi R. ESTIVAL, Le Depot legal sous l'Ancien Regime, de 1537 a 1791. Paris 1961.

² Horatio F. BROWN, Studies in the history of Venice. Vol. II. London, 1907, str. 77-78; ISTI, The Venetian Printing Press, 1469-1800. London, 1891, str. 216; Paul F. GRENDLER, L'inquisizione romana e l'editoria a Venezia 1540-1605. Roma, 1983, str. 213.

"Riformatori" padovskog sveučilišta obavljali su posao cenzure u Mletačkoj Republici. Potkraj XVI. st. vlasti donose propis po kojem se od svake tiskane knjige jedan primjerak mora poslati sveučilištu u Padovi koji će ga čuvati kao cenzorski primjerak, a drugi se morao poslati najvećoj venecijanskoj knjižnici, onoj svetoga Marka /Biblioteca Marciana/, koja je već u to vrijeme imala funkciju državne knjižnice i koja je stoga dobivene knjige čuvala kao nacionalno blago. S vremenom ta je knjižnica i formalno postala jednom od nacionalnih knjižnica države Italije i dobila naziv Biblioteca Nazionale Marciana.

Sličan sustav je imala i Austrijska Carevina u vrijeme kneza Metternicha (prva pol. XIX. st.). Zakone o cenzuri donosila je vlada, a vrlo ih je savjesno provodio Dvorski redarstveni ured. Po "Općem planu za cenzuru" iz 1816. godine³ tiskari su odmah po izlasku knjige bili dužni poslati pet primjeraka određenim državnim tijelima i knjižnicama. Među onima koji su ih primali nalazile su se i Središnja komisija za upravu i Dvorski redarstveni ured u Beču. Čim su te ustanove dobile tiskanu knjigu (časopis ili novinu), savnile su ga s rukopisom koji je već prešao postupak preventivne cenzure pa ako je s knjigom sve bilo u redu, dobivala je odobrenje za raspačavanje i čitanje. No, i u slučaju da nikakvih primjedbi na tiskani primjerak nije bilo, on je ostao u posjedu cenzure, ali se primjerak koji je bio poslan javnim knjižnicama, među kojima se nalazila i Dvorska knjižnica u Beču, mogao slobodno čitati. Posebno brižljivo su se čuvale one knjige, odnosno časopisi, novine ili neka druga tiskovina, koje su bile zabranjene. Takvi su se tiskopisi mogli čuvati kao nacionalno blago u javnim knjižnicama, ali sve dotle dok s njih nije bila skinuta zabrana čitanja i raspačavanja, knjižnice su ih morale čuvati u zatvorenim fondovima, a njihovo je čitanje bilo dopušteno samo osobama koje su za to dobile posebno dopuštenje od policije, odnosno drugih državnih vlasti.

Opis i analiza prakse u drugim zemljama dovela bi nas do istih zaključaka, posebice kad bismo analizirali podrobnije praksu u zemljama u kojima su vladali ili još uvijek vladaju autoritativni ili totalitarni režimi. Uostalom, rijetko u povijesti imamo takvu zlouporabu obveznog primjerka u policijske svrhe kao u XX. stoljeću u totalitarnim režimima. U bivšem SSSR-u, bivšoj Čehoslovačkoj, itd. u vrijeme komunističke vladavine mnoge su knjige stizale kao obvezni primjerak i završile u zatvorenim fondovima, i to odmah čim su bile objelodanjene ili pak naknadno kada su njihovi autori pali u nemilost. Tek s padom komunizma u tim zemljama otvaraju se javnosti ti tajni fondovi, a knjige "kontrarevolucionara", pisaca koji su zaglavili u koncentracijskim logorima, bivših komunističkih čelnika koji su došli u sukob sa Staljinom itd. konačno postaju dostupne javnosti. Tako su u Čehoslovačkoj 1989. godine otvoreni javnosti "knjižni bunker" u kojim su se čuvale knjige pisaca iz tzv. Praškog proljeća, a u Rusiji su knjige počele izlaziti iz takvih bunkera već za vrijeme Gorbačovljeve "glasnosti", dakle, čak i prije propasti komunizma u SSSR-u.

Kakvu situaciju imamo u Hrvatskoj u tom pogledu?

Kada se početkom XIX. st. obveza dostavljanja tiskanih knjiga određenim knjižnicama pojavila u Hrvatskoj⁴, ona je već dobila u europskim zemljama sva obilježja jednog instrumenta kulturne politike. Ipak, i u povijesti obveznog primjerka u Hrvatskoj imamo jake tragove cenzorske tradicije. Naime, naredbe koje reguliraju obvezu dostavljanja tiskanih knjiga pojedinim knjižnicama za vrijeme austrijske vladavine izdaju tzv. cenzorski i

³ "Piano generale di censura per le provincie Lombarde" iz 1816. godine vrijedio je za austrijske posjede u sjever. Italiji, ali su na temelju tog zakona doneseni brojni drugi, a izrađen je 1843. godine i "Projekt istrucija za cenzuru u Dalmaciji". Vidi o tome Ivan PEDERIN, Austrijska cenzura od 1810. do 1848. i njezin utjecaj na razvitak knjižnica u Dalmaciji, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 30/1987/, str. 29.

⁴ O obveznom primjerku u Hrvatskoj v. Eva VERONA, Prilog povijesti obveznog primjerka u Hrvatskoj, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 25/1981, str. 217-236. Za najstariji propis o obveznom dostavljanju tiskanih knjiga na tlu Hrvatske iz 1810. godine v. J. MITROVIC, Bibliotečki obavezni primjerak u Napoleonovim ilirskim provincijama, *Bibliotekar*, 17/1965, str. 449-451.

revizorski uredi koji su bili zaduženi za cjelokupni nadzor nad proizvodnjom i distribucijom knjiga. Ured mjesne cenzure i revizije knjiga u Rijeci prima sve tiskane proizvode i do 1840. godine šalje ih tamošnjoj gradsko-gimnazijskoj knjižnici. Radilo se o tiskopisima koji su se tiskali u samoj Rijeci, pa se tako dogodilo da je ta knjižnica zapravo dobivala obvezni primjerak preko tog cenzorskog ureda⁵.

Slično je bilo i u Zagrebu. Godine 1843. Zagrebački cenzorski i revizorski ured izdaje naredbu po kojoj Akademijina knjižnica (današnja Nacionalna i sveučilišna knjižnica) dobiva pravo na besplatne primjerke⁶. Zanimljiva je također činjenica da je i zadarska Gimnazijska knjižnica isposlovala od tadašnjih austrijskih vlasti da prima po jedan primjerak svake knjige tiskane na području Dalmacije (god. 1840/41), kao i to da je tadašnji bibliotekar te knjižnice bio ujedno i cenzor i revizor knjiga u službi austrijske vlade⁷.

Iz ingerencija cenzorskih i revizorskih ureda u pitanju obveznog primjerka moglo bi se zaključiti da je to tako bilo uređeno zato što su svi poslovi oko proizvodnje, distribucije i čitanja knjiga bili u vrijeme kneza Metternicha i njegova suradnika grofa Josefa Sedlnitzkog pod strogim nadzorom Dvorskog redarstvenog ureda u Beču i brojnih ureda za cenzuru diljem Carevine⁸. Podaci s kojima raspolažemo pokazuju da su se cenzori i te kako zanimali što se događa s obveznim primjerkom koji su pojedine knjižnice dobivale. Takav nadzor nije prestao ni nakon 1848. godine kada je formalno ukinuta cenzura u Carevini, što nam najbolje pokazuje Naredba Ministarstva unutarnjih poslova, Ministarstva pravosuđa i Vrhovne redarstvene oblasti iz 1853. godine kojom se dopušta da se neke sporne knjige tiskaju i da se tiskane knjige dostave kao obvezni primjerak pojedinim knjižnicama i javnim ustanovama, pa čak i to da se knjige koje imaju znanstvenu ili umjetničku vrijednost mogu dati na čitanje, ali "pod dovoljnim oprezom"⁹. Zabranjene pak knjige moraju se po nalogu viših vlasti čuvati "pod zatvorom", - kako piše Matija Smodek u pismu od 2. svibnja 1850. godine vrhovnom školskom ravnatelju Josipu Schrottu¹⁰. U istom pismu Smodek otkriva da je "Vis. Kr. Namest. Veče Ung. zapovedalo da sve takove knjige iz ove knjižnice (tj. Akademijine knjižnice) sebi u Budim poslati". I Josip Schrott u svom dopisu od 9. svibnja 1850. godine potvrđuje da je Akademijina knjižnica u Zagrebu slala u Peštu "knjige po censorih confiscirane i u ovdašnjoj knjižnici čuvane usled opetovanih zapovedih od godine 1842 i 1843..." Radilo se o knjigama koje je Akademijina knjižnica dobivala kao obvezni primjerak, a koje su naknadno potpale pod ured cenzure, pa ih je knjižnica morala vratiti u Peštu.

Kasnije, posebice u XX. st., obvezni primjerak gubi vezu sa cenzurom, ali su čak i nakon II. svjetskoga rata stizali u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu paketi iz tiskara na kojima je pisalo "cenzura". Na pitanje zašto to piše na paketima dostavljači iz pojedinih zagrebačkih tiskara odgovarali su da su tu oznaku po tradiciji stavljali na pakete s obveznim primjerkom koji su se dostavljali Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici i da tako i dalje rade premda znaju da se primjerci namijenjeni cenzorima šalju javnom tužiteljstvu, a ne toj knjižnici.

Vratimo se načas na ono što je M. Smodek napisao 1850. godine o knjigama koje se u Akademijinoj knjižnici po nalogu vlasti moraju čuvati "pod zatvorom". Nije, naravno, ta naredba bila nekakva posebnost koja bi se odnosila samo na tu knjižnicu, ali je moramo ponovno spominjati zato što je ta praksa uobičajena i u drugim autoritativnim državama, posebice u XX. stoljeću. Knjige koje su zabranjene u tim društvima stižu u nacionalnu knjižnicu bilo izravno od tiskara (ili izdavača), bilo pak preko policije, ali se one odmah

⁵ Tatjana BLAŽEKOVIĆ, Naučna biblioteka u Rijeci, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 3(1954), str. 7.

⁶ E. VERONA, l.c, str. 221.

⁷ ISTO, str. 232.

⁸ O strukturi austrijske cenzure v. Ivan PEDERIN, l.c, str. 19 i d.

⁹ E. VERONA, l.c, str. 230.

¹⁰ ISTO, str. 223.

moraju smjestiti u zatvorene fondove ("bunkere"). Korisnici knjižnice ne znaju da se takve knjige uopće tamo nalaze, jer u katalozima namijenjenim javnosti nema odgovarajućih kataložnih listića, a niti knjižničari smiju o tim knjigama davati informacije, čak i ako su takve informacije i njima samima dostupne.

Zanimljiv je i specifičan slučaj sa emigrantskom knjigom. Nacionalne knjižnice su dužne skupljati i tu knjigu i čuvati je kao nacionalno blago, no najčešće nacionalne knjižnice ne smiju izravno kontaktirati s izdavačkim poduzećima ili organizacijama političke emigracije te ne mogu sustavno popunjavati svoje fondove takvom gradom. Često puta i ono što iz inozemstva šalju poštom završava u rukama policije. Sama policija skuplja takve knjige, naravno, ne zato da ih čuva kao nacionalno blago, već zato da stvara dosjee o pojedincima iz političke emigracije, no nisu rijetki slučajevi da ona sama predaje na čuvanje skupljenu gradu nacionalnoj knjižnici uvjetujući to njenim čuvanjem u zatvorenim fondovima. Tamo, u tim zatvorenim fondovima, ta grada ostaje sve dok se režim u zemlji ne promijeni ili dok ta grada ne zastari i postane neopasna po režim.

U Hrvatskoj su knjige političkih emigranata stizale u Nacionalnu i sveučilišnu knjižnicu u vrijeme komunističke vladavine na tri načina - poštom, preko policije i darom ili kupnjom od osoba koje su posjedovale takvu grad. Onog trenutka kada je politička emigracija prestala postojati i kada su ne samo knjige, nego i sami politički emigranti izgubili taj status, knjige koje su dotle čamile u zatvorenim fondovima izašle su na svjetlo dana i uključene u nacionalni knjižni fond. One su obrađene, odgovarajući listići su uloženi u sve javne kataloge, tiskana su i dva kataloga te grade, a cilj je Nacionalne i sveučilišne knjižnice da sustavno popunjava tu zbirku sve dok i posljednja knjiga i posljednji broj nekog časopisa ili lista ne stignu iz inozemstva i ne budu uključeni u nacionalni fond te stavljeni na raspolaganje zainteresiranim korisnicima. Premda se ta grada ne skuplja ni u nas, ni u svijetu na temelju propisa o obveznom primjerku, ona se tretira kao nacionalno blago koje treba skupljati i čuvati kao dokument vremena za buduće naraštaje.

Iz ovog kratkog izlaganja možemo zaključiti da je obvezni primjerak od 1537. godine naovamo imao dvojaku funkciju. Prva je funkcija cenzorska, a druga kulturna. Te se dvije funkcije često isprepliću, pa se može reći da u pojedinim vremenima i pojedinim društvenim sustavima postoji veća ili manja komplementarnost tih dviju funkcija. S vremenom obvezni primjerak polako gubi svoju cenzorsku funkciju, no neće je nikada posve izgubiti. Možemo zato završiti općenitom, ali ipak prilično utemeljenom konstatacijom da je broj knjiga koje stižu na temelju propisa o obveznom primjerku ili na neki drugi način i koji završavaju u zatvorenim fondovima nacionalnih knjižnica srazmjeran žestini političke represije koju vlasti provode u zemlji. Tek s uspostavom i jačanjem demokracije obvezni primjerak gubi definitivno vezu s cenzurom i policijom.

Aleksandar Stipčević

DEPOSIT COPY BETWEEN CULTURE AND CENSORSHIP

SUMMARY

From the order from Montpellier issued by the French king Francis I. 1537 the obligatory delivering of printed books to the royal, university and other libraries has had double function: a) the censorship function and b) the cultural function. These two functions interlace often so that it happened that some libraries in the past got the deposit copy which in time became the deposit copy which was kept as the national treasure. Only recently were these two functions definitely divided so that the national libraries of individual countries get and keep the deposit copy and some other libraries can get it, in total or exquisite, if it is prescribed so in the national laws on the deposit copy, but always with the goal to preserve the national library treasure for the future. On the other hand the censorship deposit copy is delivered to the Public Prosecutor's Offices or to the police and they keep it as the "corpus delicti" as long as this copy can have such a function.

PFLICHTEXEMPLAR ZWISCHEN KULTUR UND ZENSUR

ZUSAMMENFASSUNG

Seit der Verordnung aus Montpellier, die vom französischen König Franz I. 1537 vorgeschrieben wurde, hat die obligatorische Zustellung gedruckter Bücher den königlichen, nationalen und anderen Bibliotheken zweifache Funktion gehabt: a) die Zensurfunktion und b) die Kulturfunktion. Diese zwei Funktionen verflochten oft, so daß es manchmal geschah, daß einige Bibliotheken in der Vergangenheit das Pflichtexemplar in der Zensurfunktion bekommen haben, und dieses ist mit der Zeit in das Pflichtexemplar gewachsen, das als Nationalschatz aufbewahrt wurde. Erst neulich wurden diese zwei Funktionen definitiv abgetrennt, so dass Nationalbibliotheken einzelner Länder das Pflichtexemplar bekommen und bewahren, und auch einige anderen Bibliotheken können es bekommen, komplett oder nach der Wahl, wenn es so die Nationalgesetze über das Pflichtexemplar verordnen, aber immer nur mit dem Ziel, den Nationalbibliothekenschatz für die Zukunft aufzubewahren. Andererseits bekommen öffentliche Anwaltschaften oder die Polizei Pflichtexemplare mit der Zensurfunktion und sie bewahren es als "corpus delicti" auf, so lange bis dieses Exemplar keine solche Funktion mehr haben kann.